

СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ

УДК 808.5:81'42

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2025.4.1/18>**Штефан А. П.**

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

КОНТРАСТ, ЩО ЗВУЧИТЬ І ДОВОДИТЬ: АНТИТЕЗА VS АНТИТЕТОН

Статтю присвячено переосмисленню подвійного життя риторичної контрастичності – антитези (*antithesis*) і антитетону (*antitheton*) – від античності до бароко на основі проповіді Лазаря Барановича *Notiy pięć. Ran Chrystusowych pięć* (Чернігів, 1680). Розглянуто витоки термінів у *Rhetorica ad Herennium* та в Квінтіліана: *antithesis* визначено як фігуру слова (*figura verborum*), а *antitheton* (*contrapositio*) – як фігуру думки (*figura sententiarum*). З'ясовано, що ренесансні трактати (Путтенгем, Пічем, Соарес) закріпили цей функційний поділ, який у бароковій проповідницькій практиці було адаптовано до гомілетичних цілей.

Проаналізовано приклади антитез у тексті Барановича («*Król boleści, nie złotem ale bolem...*», «*Nie od Zachodu, ale od Wschodu...*», «*Różę jeden otworzy...*»), які функціонують як акустичні «іскри»: виявлено, що паралелізм і алітерація створюють емоційний ефект *vanitas* і забезпечують ритмічну організацію тексту. Водночас антитетони («*Wiśąc Chrystus... skłonił głowę...*», «*Róbcie nie pokarm, który ginie...*», «*Liśzki mają jamy...*») розглянуто як засоби побудови аргументації *ex contrariis*, яка трансформує зворушення в етичний імператив: покору замість пихи, небесне замість дочасного.

Методологічно дослідження поєднує формальний аналіз риторичних фігур із прагматичним підходом, що ґрунтується на тріаді *docere – delectare – movere*. Запропоновано «тест 3 П» (Призначення, Побудова, Переконливість), який дозволяє оперативно розрізнити звукову антитезу та логічний антитетон. З'ясовано механізм «подвійного гвинта»: виявлено, що антитеза привертає увагу слухача, а антитетон «прикручує» логічний висновок, формуючи безперервний перехід від емоції до рішення.

Уточнено термінологію (віддано перевагу формам *contrapositio*, *antitheton*) та доведено прикладну цінність дихотомії «прикраса – доказ» для сучасних редакторів, проповідників і дослідників стилю. Показано, що ця опозиція надає ефективний інструмент для точного налаштування контрасту відповідно до комунікативної мети.

Ключові слова: *antithesis* (антитеза), *antitheton* (антитетон), *contrapositio*, фігури слова, фігури думки, бароковий текст, Лазар Баранович, риторика, *Notiy pięć ran Chrystusowych pięć*.

Постановка проблеми. Контраст – одна з найдавніших стратегій переконання – від античних часів фігурував у риторичній підштанці під щонайменше двома назвами: *ἀντίθετον* (*antitheton*) та *ἀντίθεσις* (*antithesis*). Хоча обидва терміни мають спільне «анти-», уже античні автори класифікували їх по-різному: Квінтіліан відносив *ἀντίθετον* (лат. *contrapositio* чи *contentio*) до фігур думки через його доказову силу [28]. Разом з тим як анонімний автор *Rhetorica ad Herennium* вказував, що *ἀντίθεσις* може бути і фігурою слова, і фігурою думки. У першому випадку протиставлення має місце на рівні слів, у другому – на рівні думок [29].

Незважаючи на цю очевидну термінологічну прозорість, сучасні польські риторичні дослідження використовують обидва терміни взаємозамінно, стираючи межу між фігурою, яка демонструє тезу, та фігурою, що лише прикрашає висловлювання. Дана стаття проблематизує це змішування, висуваючи дві дослідницькі гіпотези: 1) що діхронічний семантичний дрейф передусім був наслідком перенесення латинських категорій (*contrapositum/contentio*) на національний ґрунт без врахування античного критерію «думка vs слово»; 2) що точна класифікація можлива після застосування простого

функціонального тесту: чи виконує контраст доказову функцію, чи лише естетичну.

Щоб перевірити цю тезу, зробимо порівняльний аналіз класичних та ренесансних трактатів із дослідженням прикладів тексту *Notij pięć. Ran Chrystusowych pięć* Лазаря Барановича (Чернігів 1680).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні не існує окремих монографічних чи статейних досліджень, присвячених лише питанням *antithesis* (антитези) й *antitheton* (антитетону), тому аналіз останніх досліджень і публікацій неминуче зводиться до розгляду самих риторичних трактатів, де описуються ці фігури.

Постановка завдання. Завданням статті є цілісно висвітлити подвійний «портрет» риторичного контрасту, простеживши історичне відокремлення антитези (*antithesis*) як фігури слова та антитетону (*antitheton*) як фігури думки й запропонувати практичний інструментарій, що дає змогу точно розрізнити декоративний і доказовий контраст у текстах від античних трактатів до барокових текстів. На прикладах з праці Лазаря Барановича *Notij pięć. Ran Chrystusowych pięć* проаналізувати, де автор застосовує антитезу як фігуру слова, а де антитетон, як фігуру думки. Крім того, теоретична частина статті може бути слушною і в аналізі сучасних текстів.

Виклад основного матеріалу. Давні грецькі тексти послуговуються перш за все терміном *ἀντίθεσις*. У *Риторикі* Аристотель говорить про антитезу як про один із ключових засобів, що робить висловлювання виразним, дотепним і привабливим для слухача чи читача. Антитеза – це протиставлення понять, яке створює ясність і напруження у висловлюванні, робить його стилістично сильним. Вона популярна в риторикі саме тому, що легко сприймається й одразу привертає увагу. Але Аристотель також застерігає від хибної антитези, коли протиставлення лише формальне, а сенс обох частин насправді однаковий – тоді ефект втрачається. Таким чином, пише автор, треба прагнути трьох речей – метафори, антитези та наочності [2].

У тексті *Rhetorica ad Alexandrum* вже бачимо спробу систематизувати опозицію понять *ἀντίθεσις λόγων* – протиставлення змісту і *ἀντίθεσις λέξεων* – протиставлення слів [30]. Деметрій Фалерський описує антитезу, вказуючи, що вона може бути подвійною – як у думці, так і у вираженні, але застерігає від надто геометричних паралелізмів, фігура на думку автора має бути дещо прихованою [9].

У латиномовних джерелах можемо простежити іншу картину. Так, автор *Rhetorica ad Herennium* вказує, що антитеза виникає, коли вислів будується на протилежностях [...]. Прикрасивши мову цією фігурою, ми зможемо надати їй вражаючої сили та виразності [29]. Разом з тим редактор англomовного перекладу Риторики для Гереннія Гаррі Каплан у нотатці вказує, що антитеза в цьому тексті це Квінтіліанове *ἀντίθεσις* чи *ἀντίθετον*, або ж латинське *contrapositum*. Сам Квінтіліан, як можемо побачити, у своїй *Institutio Oratoria* (9, 3, 81) вживає два латинські терміни – *contrapositum* та *contentio*, і вказує, що греки цю фігуру іменують *ἀντίθετον* [28]. Цицерон у своєму *Orator* пише, що «те, що греки називають антитетамі, ми називаємо зіставленням протилежностей» (автор вживає тут вже форму множини іменника *ἀντίθετον* – *ἀντίθετα*) [7]. Публій Ретілій Люп у своїй праці *De figuris sententiarum* вживає тільки грецький термін у латинській транслітерації – *antitheton* – не подаючи якогось латинського відповідника, вказуючи натомість, що йдеться про різного роду протиставлення [21]. Не розмежовує різних типів протиставлень і Ісидор Севільський. У своїй праці *Etymologiae* середньовічний енциклопедист пише, що «антитетон – це тоді, коли протилежні поняття ставляться проти протилежних і завдяки цьому надають вислову краси» [11].

Новітні автори, не вдаючись у грецьке тонке розрізнення, фактично ототожнили обидва терміни під латинською назвою *contrapositum*. Вже у половині XVI ст. антитетична фігура *contrapositum* повертається на перший план завдяки двом канонічним підручникам – єзуїтському *De arte rhetorica libri III* Кипріяна Соареса SJ (1569) і протестантському *Systema rhetoricae* Варфоломія Кекерманна (1608 / 1612). Обидва автори, маючи конфесійні розбіжності, на практиці зрівнюють латинське *contrapositum* з грецьким *ἀντίθετον* і – посилаючись на Квінтіліана – пропонують майже ідентичну дефініцію.

Так, Кипріян Соарес SJ пише: «Протиставлення (антитетон) не виникає одним способом: воно здійснюється, коли окреме зіставляється з окремим, далі – коли пари з парою, або коли цілі речення з цілими реченнями. (Цицеронівський приклад: «Бажання перемогло сором, а зухвалість – страх»)). Соарес подає – майже слово в слово – Квінтіліанову *Institutio Oratoria* 9, 3, 81, а класичні приклади черпає з *Pro S. Roscio Amerino* і з Філіпик [31; 22, с. 93]. Отже,

в єзуїтських колегіях термін *contrapositum* переходив до *figurae verborum*, витісняючи давніші грецькі терміни.

Разом з тим, Варфоломій Кекерманн у своїй праці *Systema rhetoricae* пише: «Фігура антитезон, тобто *contrapositum*, полягає у зіставленні протилежних змістів для взаємного пояснення. Так, наприклад, пояснюється догмат Трійці: Одна істота, три особи; співрівні, але водночас відмінні» [12, с. 344]. Кекерманн, викладаючи у гданській гімназії, переносить єзуїтське *contrapositum* до протестантських шкіл Королівської Прусії (Гданськ, Торунь) і Ракова [24, с. 86]. Цитуючи також фактично Квінтіліана, але подаючи вже власні догматичні приклади, Кекерманн підкреслює дидактичну функцію фігури: контраст має «роз'яснити» теологічні абстракції.

Починаючи з 1570 р. трактат *De arte rhetorica* Суареса перевидавали понад 200 разів; після 1608 р. *Systema rhetoricae* Кекермана взяли на озброєння північнонімецькі та англійські академії. В обох колах *contrapositum* стало обов'язковою фігурою при *amplificatio* та в проповідництві [33, с. 82; 23, с. 84]. Автори цієї доби, отже – не заглиблюючись у тонке грецьке розрізнення – практично ототожнили *antitheton* із латинським *contrapositum*, і це ототожнення закріпили підручники аж до середини XVII ст.

Таким чином ренесансні риторики, як католицькі, так і протестантські, передали класичну антитезу новим поколінням і водночас використали її для догматичних та дидактичних цілей – від шкільних *declamationes* до проповідей реформованої півночі.

Якщо говорити про пізніші джерела, надто доби Речі Посполитої обох народів, то варто перш за все назвати два трактати Мачея Кажімежа Сарбевського SJ *De acuto et arguto* та *De perfecta poesi*. Сарбевський не розрізняє понять *antithesis/antitheton*, вживає тільки другий термін і поєднує його з поняттям *acumen* (дотепу); дефініює її як «*consors discordia, discors consordia*» – зіткнення відповідності й не-відповідності формує кульмінацію концепту [15, с. 21; 19, с. 72].

У свою чергу литовський теолог, філософ, теоретик музики та риторики Жигімантас Лявксмінас SJ у своїй праці *Praxis oratoria* (Вільно, 1648 р.) в одному ряді називає антитезу, антитетон, синкрезу та підкреслює, що вони слугують «*excitato admirationis*» (збудженню подиву) [17, с. 147]. Автор виразно пов'язує ці фігури з діалектичною топікою контрастів – сприймає їх як інструмент аргументації, а не

лише орнамент [18, с. 65]. Таким чином бачимо, що Жигімантас Лявксмінас SJ не розділяє понять *antithesis / antitheton*, зазначає натомість, що латинське *contrapositum* є їхнім відповідником.

Інший польський автор – Станіслав Папчинський у своїй роботі *Prodromus Reginae Artium* (бл. 1670 р.) у латинському списку фігур перекладає латинське *contrapositum* як грецьке *antitheton*, тобто ототожнює ці терміни [25, с. 248]. Автор подає практичну дефініцію фігури: «це коли протилежні слова протиставляються одне одному» та ілюструє прикладом з Цицерона і його *Pro Milone* [26, с. 301].

Наведений нижче огляд сучасних досліджень (англомовних і не лише) демонструє, як ці три назви й досі позначають окремі рівні опозиції в тексті: ритмічний орнамент, контрастний доказ і структуру дискурсу. У Британській енциклопедії подано доволі типові визначення, що антитеза це фігура, у якій непримиренні протилежності або різко контрастні ідеї поставлені в різке зіставлення й утримуються в напруженій взаємодії. У дужках однак подано не зовсім слушне, що антитеза походить від грецького антитетон. А отже немає розрізнення термінів [1].

Чіткішу дефініцію з розмежуванням понять подає Гідеон О. Бертон, вказуючи, що антитеза – це зіставлення контрастних слів або ідей (часто, хоча й не завжди, у паралельній побудові). Далі сам автор вказує, що часто антитезу пов'язують з фігурою думки антитетоном [5]. Разом з тим той же автор у визначенні антитетону вказує, що це доказ або композиція, збудована на протилежностях. І у нотатці вказує, що антитетон тісно пов'язаний і часом плутається з риторичною фігурою, що зіштовхує протилежні терміни, – антитезою. Проте коректніше вважати його фігурою мислення [6].

Інші англійські джерела (Корбетт & Коннорс, Кеннеді, Геррік) повторюють цю дефініцію, визначаючи антитезу як фігуру стилю: декоративну, що спирається на паралелізм і ритмі, що слугує підкресленню контрасту [8, с. 21; 13, с. 18–20; 10, с. 44–45]. Якщо ж говорити про антитетон, то той же Джордж А. Кеннеді чи Гайнріх Лавсберг ідуть за стародавнім розрізненням: антитетон оперує на рівні думки, протиставляючи тези чи періоди, щоб «доводити через суперечність» [20, с. 17, 19; 14, с. 34]. Разом з тим, Мирослав Королько у своїй праці *Мистецтво риторики: енциклопедичний довідник* змішує поняття антитетону і антитези, вказуючи однак у дефініції, що антитетон (чи теж антитеза) «полягає на

зіставленні протилежних понять чи образів для їхнього кращого підкреслення [16].

Узагальнюючи проведений аналіз джерел, можна сформулювати такі ключові положення:

1. Термінологічне розмежування. Історичне простежування засвідчує, що в античних авторів форму $\alpha\nu\tau\acute{\iota}\theta\epsilon\sigma\iota\varsigma$ (*antithesis*/антитеза) уживали переважно для позначення ритміко-стилістичної постатики, тоді як латинська рецепція (передовсім *Rhetorica ad Herennium* і Квінтіліан) ввела паралельну форму *antitheton/contrapositio* як доказову фігуру думки. Саме гуманісти XVI–XVII ст. остаточно закріпили цей функційний дихотомізм у навчальній практиці.

2. Класифікаційні критерії.

– *Antitheton* (фігура думки) спрямоване на логічне зіставлення протилежних тез з аргументативною метою («доказ через суперечність»).

– *Antithesis* (фігура слова) використовує паралелізм і симетрію для емоційного підсилення вислову, лишаючись насамперед засобом композиційної й ритмічної організації тексту.

3. Еволюція функцій. Упродовж середньовіччя та раннього Нового часу спостерігаємо поступове відокремлення цих «профілів» у трактатній традиції: від систем *Ars dictaminis* до ренесансних курсів риторики, де *antitheton* переважно викладали в розділі *confirmatio*, а *antithesis* – у розділі *elocutio*.

4. Актуальність для сучасної риторики. Розрізнення між логічно-доказовим і стилістично-ритмічним вимірами контрасту дозволяє точніше описувати комунікативні стратегії в сучасних дослідженнях: від аналітики політичного мовлення до когнітивної риторики й поезики.

Отже, коли підсумувати увесь історико-функціональний масив, поданий у статті, він послідовно виводить до одного, логічно неминучого висновку: антитеза ($\alpha\nu\tau\acute{\iota}\theta\epsilon\sigma\iota\varsigma$ / *antithesis*) належить до царини *elocutio*, тебто фігур слова, тоді як антитетон ($\alpha\nu\tau\acute{\iota}\theta\epsilon\tau\omicron\nu$ / антитетон = *contrapositio/contentio*) працює в площині *inventio/confirmatio* і є фігурою думки. По-перше, сам Квінтіліан називає $\alpha\nu\tau\acute{\iota}\theta\epsilon\tau\omicron\nu$ «*contrapositio, sive contentio*» і містить його у розділі про *figurae sententiarum*, підкреслюючи доказову силу «сперечання протилежностей» [28]. По-друге, анонім із *Rhetorica ad Herennium* чітко розщеплює явище на «словесну антитезу», яка тримається швидкої симетрії звуків, і «мисленнєву антитезу», де зіткнення ідей уже виконує роль аргументу; цю другу автор прямо зіставляє з латинським

contrapositum [29]. По-третє, пізніше розуміння термінів, зокрема Соареса SJ та Кекерманна – суворо закріплює поділ: *antitheton* викладається в розділах про логічне доведення, тоді як *antithesis* переходить до курсу стилістики як «*Encounterer*» або «*figure of balance*». Нарешті, сучасні підручники (Corbett & Connors, Kennedy, Herrick) одностайно зберігають це розмежування, називаючи антитезу «декоративною паралельною конструкцією», а антитетон – «аргументом із суперечності». Отже, якщо протиставлення працює переважно на рівні звучання й ритму, ми маємо справу з *антитезою*; коли ж воно підпирає саму логічну схему «посилка – висновок», перед нами *антитетон*. Чітке розрізнення цих двох профілів не лише узгоджується з античною теорією, а й вивільняє інструмент аналітики, який дозволяє точно оцінювати, чи контраст у тексті виконує доказову, чи лише емоційну функцію (див. табл. 1).

Наведену нижче таблицю можна звести до правила трьох П:

1. Призначення

– Підсилення (стиль, емоція)? → **antithesis**.

– Полеміка (логічна (контр)атака)? → **antitheton**.

2. Побудова

– Одне симетричне речення → **antithesis**.

– Два окремі судження / кроки аргументації → **antitheton**.

3. Переконливість

– Якщо ефект зникає після перефразування, але логіка стоїть – це була **antithesis**.

– Якщо логіка руйнується – це **antitheton**.

Проаналізуємо тепер на конкретному тексті, а саме праці Лазаря Барановича *Notiy pięć. Ran Chrystusowych pięć* приклади фігури слів антитези й фігури думки антитетону. Розгляньмо перший приклад: *Król boleści, niezłotem ále bolem, nie dyámentámi ále ránami vkoronowany* [4, с. 20]. Бачимо тут два паралельні члени з повторюваним сполучником *nie... ale...*. Контраст спирається на звуковий симетрії (*złoto* / *ból*, *diamenty* / *rany*), що не змінює ходу викладу, створює натомість звукову «іскру» – суто стилістична прикраса. Читача вражає парадокс слави у стражданні; початковий захват формою переходить у каяття: якщо Цар слави обрав рани замість золота, вірний має відкинути пиху й зовнішню розкіш.

В іншому прикладі можемо простежити географічне зіставлення, що витворює ритмічну луну руху сонця: *Nie od Záchodu / ále ode Wschodu fłońcá // Imię się Pánskie wielbi / że on náfz*

Таблиця 1

Порівняльна характеристика *antithesis* та *antitheton*

Критерій	Антитеза (фігура слів)	Антитетон (фігура думки)
Мета	Підкреслити контраст <i>звучанням</i> і ритмом; створити емоційний, стилістичний ефект.	Переконати логічним протиставленням двох суджень; «доказ через суперечність».
Рівень риторики	<i>Elocutio</i> (мовне оформлення)	<i>Inventio/Confirmatio</i> (добір і доказ аргументів).
Форма	Здебільшого одне речення з парними, симетричними членами. Приклад: «Багато покликаних, та мало обраних» (Мф. 22, 14).	Два (або більше) окремі твердження, кожне формує окрему тезу. Приклад: Теза А: «Якщо брехня швидка, то правда неминуча». Теза В (заперечення): «Але коли брехня нездоланна, правда стає ще сильнішою».
Синтаксис	Обов'язково паралелізм і, часто, однакові частини мови (isocolon).	Паралелізм бажаний, але не обов'язковий; головне – логічна опозиція думок.
Відповідь на запитання «Навіщо?»	«Щоб фраза <i>зачепила</i> слух/зір, запам'яталася».	«Щоб спростувати або підтвердити тезу шляхом прямого зіставлення протилежностей».
Тест для читача	Чи можна вилучити одне слово/фразу – і ефект пропаде, але логіка збережеться? → антитеза.	Чи втратиться доказовість твердження, якщо прибрати протиставлення? → антитетон.

obronić [4, с. 303]. Стисле протиставлення Заходу й Сходу в однаковій синтаксичній побудові, що підтримує ритм вірша й емоційно підкреслює всесвітню славу Бога. Лазар Баранович підкреслює універсальність Господа (від Сходу до Заходу), але робить це через звучання, не логіку: інформація не вимагає доказу, вистачає звукового «розкриття горизонтів». Антитеза тут «обертає» слухача разом із сонцем.

Вартий уваги й інший фрагмент, дуже схожий на попередній змістовно: *Z Wschodem Zachodem wszak słońce kieruje; // Wschod mu z Zachodem niechay áppláduie* [4, с. 302]. Ланцюг алітерації W-Z-W-Z і внутрішній ритм (*kieruje-áppláduie*) відіграють роль музичної рефреної павзи. Однак тут відсутній будь-який аргумент. Антитеза слугує перш за все емоційному «окрикові» єдності.

Симетрична опозиція може будуватися на еліптичному *wola*, яке зміцнює ідентичне попередньому *nie... ale...*: *Nie moia wola twoja niechay się stanie* [4, с. 202]. Контраст тут також має перш за все звуково-ритмічну цінність, а логіка висловлення не містить широкого доказу. Лаконічне протиставлення «моя / Твоя» драматизує боротьбу між людським поривом і Божим задумом. Звукова симетрія (подвійне заперечення + паралелізм) діє як вербальне гальмо – зупиняє слухача, аби той не надто легко ототожнивися з «моєю волею», і скеровує його до позиції *fiat*. Отже, ця фігура виконує пасторальну функцію: вона не доводить, а пробуджує негайну готовність до послуху.

Приклад, коли еліпс яскравіше підкреслює антитезу, можемо простежити і в іншому прикладі: *Lás ma bydź láfem / morze morzem. Zwadą między niemi próżna radą. Przed Bogiem grzech / przed narodem śmiech* [4, с. 297]. Бачимо тут двоелементну симетрію. У кожному рядку маємо дві частини, побудовані за тим самим синтаксичним шаблоном, що забезпечує формальну рівновагу – ключову ознаку антитези. Простежити можемо й чітку семантичну опозицію. Лазар Баранович ставить поруч поняття, між якими існує різка смислова відстань (ліс ↔ море, Бог ↔ люди, гріх ↔ сміх). Саме контраст смислів, а не просто паралелізм, робить це антитезою. Такі зіставлення створюють риторичну напругу: вислів ніби каже, що сперечатися про очевидне (що ліс є лісом, а море – морем) безглуздо, а оцінка вчинків змінюється залежно від «арени». Отже, фраза є класичним прикладом антитези, у якій завдяки чіткої симетричній формі й багаторівневному контрасту підкреслюється одночасно абсурдність спору та неоднозначність людських суджень.

У іншому доволі короткому заголовку також можемо простежити антитезу, що її автор будує на антонімічній парі: *Różę ieden otworzy // Dzień / u tenże zámorzy* [4, с. 96]. Не можна не помітити звукової симетрії, що підсилює сприймання контрасту. Дзеркальне *otworzy / zámorzy* створює чистий стилістичний ефект: іскра рівнобіжності підкреслює крихкість життя, але не має аргументації, не доводить жодної тези. Разом з тим це

естетичне враження готує ґрунт для подальшого моралізування.

Розгляньмо далі антитетон як ключовий механізм аргументації у Лазаря Барановича, у якому контраст перетворюється з риторичної оздобы на ядро морального доказу. Простежимо, як кожна пара протиставлених понять у його проповідях примушує слухача зробити екзистенційний вибір між гріхом і спасінням.

Розпочнімо з такого прикладу: *Wiśq Chrystus na Krzyżu skłonił głowę swą; Wiśqcemu nie skłonisz sybi głowę twą?* [4, с. 9]. Луна дієслів *skłonić / skłonisz* готує слухача (читача) на контраст, але не є метою. Натомість наявний тут аргумент, а саме двочленний моральний силогізм: А) Христос виявив покору, В) адресат ще цього не зробив, а отже висновок: слід вклонитися Йому. Усування хоча б одного з членів порушує цілий імператив – отже, це чиста фігура думки, що має дещо присоромити: автор ставить читача перед дзеркалом хреста, де брак відповіді дорівнює невдячності.

Розгляньмо інший приклад: *On na ziemi rodzi zwady, ty na Niebie pożytki* [4, с. 302]. У мінімальній іменниковій паралелі (*zwady / pożytki*) звучання лише сигналізує про опозицію. Сентенція святого Августина (сам автор на нього посиляється) протиставляє негативний результат непростення (*zwady*) позитивному плодови терпеливості (*pożytki*). А отже автор будує тезу: оберти прощення, бо отримаєш Небо.

Інший приклад: *Grzech to wasz zabił PANA; i wnow gdy kto grzeszy, Krzyżową śmierć u drugą swemu Panu śpieszy* [4, с. 8]. Паралельне розташування *grzech – zabił / grzeszysz – zabijasz ponownie* слугує прозорості доказу, а не оздобі. За допомогою антитетону Лазар Баранович *ex contrariis* творить богословську дилему: або покута, або знову розп'яття Христа власним гріхом. Антитетон тут змушує читача пережити потрясіння від усвідомлення, що кожен майбутній гріх є повторенням Голготи; звідси природно має постати страх і рішення порвати з гріхом.

Може Лазар Баранович створювати антитетон на протиставлення тлінних і вічних благ є практичним наказом зробити вибір; прибори цю опозицію – і аргумент («працюй заради життя вічного») розвалиться: *Robcie nie pokarm który ginie / ale który trwa ku żywotowi wiecznemu / który wam da Syn człowieczy* [4, с. 97]. Контраст *ginie / trwa* будує логіку вибору між дочасністю та есхатологією. Автор підсилює мотив аскези: ставить читача перед необхідністю рішення; без нього – надія залишається мертвою.

Протиставлення достатку створінь убогості Христа може бути також моральним доказом, а отже створювати антитетон: *Lifzki mają iamy, i ptacy Niebiescy gniazdá, á Syn człowieczy niema gdzie by głowę skłonił* [4, с. 286]. Варто додати, що автором фрази не є безпосередньо Лазар Баранович, це слова Христа у Євангелії від Матея, що автор сам і вказує. Лазар Баранович вочевидь свідомо вдається до неї, щоб за допомогою антитетонічної структури підкреслити екзистенційність: порівняння створінь і їхнього Творця підкреслює парадокс убогості Втілення. Звернення до образу тварин веде слухача до іспиту сумління – адже Христос обрав бездомність, вірний не повинен прив'язуватися до комфорту.

Цікавим видається приклад антитетону, де два речення-тези (*Stworzyciel = Odkupiciel*) ведуть до висновку, що не слід ділити серця: *Ktory cie stworzył / tenże u odkupił / Byś fercá twego na dwoie nie kupił* [4, с. 180]. Протиставлення тут спирається суто на логіці *ex contrariis* – радше тільки переконує, а не оздоблює. Двочленова сентенція зміцнює догмат (*stworzenie + odkupienie*) з етичним імперативом (*serca nie dziel*). А отже звукова гра хіба що злегка резонує у тлі теологічного аргументу: єдність Божого задуму спасіння вимагає неподільності серця.

Таким чином бачимо, що у своїй праці *Notiy pięć. Ran Chrystusowych pięć* Лазар Баранович майстерно переплітає дві площини контрасту. Антитези – звукотвірні, ритмічні, збуджують емоцію та фокусують увагу, не змінюючи логіки наративу. Антитетони – логічні, догматично насичені, перетворюють афект на моральний імператив, примушуючи слухача зробити вибір між пихою й покірною, дочасним і вічним. У поєднанні обидва прийоми творять динамічну арку персвазії: від естетичного здивування до етичного рішення, – саме завдяки цьому текст Барановича зберігає одночасно барокову пишноту й богословську проникливість.

Висновки. Упродовж опрацювання античних трактатів, ренесансних і барокових підручників і безпосередньо тексту Лазаря Барановича можна дійти висновку, що феномен риторичного контрасту існує у двох чітко відмінних «профілях». Антитеза (*antithesis*) функціонує насамперед як звуково-ритмічна прикраса, тоді як антитетон (*antitheton*) є логічним інструментом доведення через зіставлення протилежностей. Систематизація історичного матеріалу та детальний аналіз прикладів з праці Лазаря Барановича *Notiy pięć. Ran Chrystusowych pięć* показали, що змішування

цих понять у пізніших дослідженнях затушовує їхню справжню риторичну силу. Відновивши первісну дихотомію, ми запропонували практичний алгоритм розрізнення і демонструє, як естетичний ефект антитези та аргументативна вага антитестону взаємодіють, аби вести слухача від емоційного «захвату» до морального «так». У підсумку це все дає підстави дійти таких висновків:

1. Термінологічна ясність

– ἀντίθεσις (antithesis/антитеза) – фігура слова (figura verborum).

– ἀντίθετον / contrapositio (antitheton/антитестон) – фігура думки (figura sententiarum).

2. Класифікація за функцією

– Antithesis/антитеза підсилює текст акустично, не змінюючи логіки.

– Antitheton/антитестон формує силізм «ex contrariis», без якого аргумент руйнується.

3. Історична динаміка

– Античні джерела зародили розрізнення; пізніші автори XVI–XVII ст. Закріпили його в навчальних курсах (Соарес, Кекерманн), однак де-не-де трапляється нерозрізнення цих понять.

– Лазар Баранович активно використовував обидві фігури у зв'язці.

4. Практичний «тест трьох П»

– **Призначення:** підсилення vs полеміка.

– **Побудова:** одне симетричне речення vs дві тези-судження.

– **Переконливість:** декоративний ефект переживе скорочення vs логіка впаде.

5. Естетика + етика

– Antithesis/антитеза «зачіпає» слух (алітерація, паралелізм).

– Antitheton/антитестон «пригвинчує» висновок (моральний вибір, доктрина).

6. Прикладна цінність

– Чітке розрізнення допомагає дослідникам глибше розуміти й аналізувати контраст на двох рівнях (фігури думки та фігури слів).

7. Подальші перспективи

– Методика статті може бути застосована до аналізу як давніших текстів, так і сучасної політичної, медіа- та академічної риторики, де нерідко плутають декоративний та аргументативний контраст.

Список літератури:

1. Antithesis. Encyclopaedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/art/antithesis> (дата звернення: 10.06.2025).
2. Aristotle. Rhetoric. Bekker p. 1410b / transl. J. H. Freese. URL: <https://surl.li/jiuxdc> (дата звернення: 11.06.2025).
3. Aristotle. Rhetoric / transl. J. H. Freese. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1926. 466 p. URL: <https://archive.org/details/artofrhetoric00arisuoft> (дата звернення: 10.06.2025).
4. Baranowicz Ł. Notiy pięć. Ran Chrystusowych pięć. Czernihow, 1680. 41 apk. + 355 s.
5. Burton G. O. Antithesis. Silva Rhetoricae: The Forest of Rhetoric. URL: <https://rhetoric.byu.edu/Figures/A/antithesis.htm> (дата звернення: 10.06.2025).
6. Burton G. O. Antitheton. Silva Rhetoricae: The Forest of Rhetoric. URL: <https://rhetoric.byu.edu/Figures/A/antitheton.htm> (дата звернення: 10.06.2025).
7. Cicero M. T. Orator / ed. A. S. Wilkins. URL: <https://surl.li/ltiool> (дата звернення: 10.06.2025).
8. Corbett E. P. J.; Connors R. J. Classical rhetoric for the modern student. 4th ed. New York: Oxford University Press, 1999. XII, 562 p. URL: https://archive.org/details/classicalrhetori0000corb_w3t6 (дата звернення: 10.06.2025).
9. Demetrius. On Style / transl. W. Rhys Roberts. London: Walter Scott, 1902. 182 p. URL: <https://www.attalus.org/old/demetri1.html> – 22 (дата звернення: 10.06.2025).
10. Herrick J. A. The history and theory of rhetoric: an introduction. 4th ed. Boston: Pearson/Allyn & Bacon, 2009. XIV, 306 p. URL: https://archive.org/details/historytheoryofr0000herr_4ed (дата звернення: 10.06.2025).
11. Isidori Hispalensis Episcopi. Etymologiarum sive Originum. Liber I: De grammatica. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Isidore/1*.html#21 (дата звернення: 10.06.2025).
12. Keckermann B. Systema rhetoricae. URL: <https://books.google.com/books?id=pTpCngEACAAJ> (дата звернення: 10.06.2025).
13. Kennedy G. A. A new history of classical rhetoric. Princeton: Princeton University Press, 1994. 326 p. URL: <https://archive.org/details/newhistoryofclas00geor> (дата звернення: 10.06.2025).
14. Kennedy G. A. Classical rhetoric and its Christian and secular tradition from ancient to modern times. London: Croom Helm, 1980. XII, 291 p. URL: https://archive.org/details/classicalrhetori0000kenn_o7m8 (дата звернення: 10.06.2025).
15. Kołos A. Maciej Kazimierz Sarbiewski's conceptist poetics within the history of ideas / Forum Poetyki. 2017. № 7. С. 6–17. DOI: 10.14746/fp.2017.7.26756. URL: <https://surl.li/tuyvsm> (дата звернення: 10.06.2025).
16. Korolko M. Sztuka retoryki: przewodnik encyklopedyczny. Warszawa: WSiP, 1990. 320 s.

17. Koženiauskienė R. Ž. Liauksmo iškalbos stiliaus nuosaikumas [Електронний ресурс] // *Respectus Philologicus*. 2003. № 4(9). С. 145–154. URL: <https://surl.li/prbpty> (дата звернення: 10.06.2025).
18. Koženiauskienė R. Ž. Žygimanto Liauksmo retorikos ir loginio mąstymo dermė [Електронний ресурс] // *Acta Academiae Artium Vilnensis*. 2005. Т. 36. С. 63–68. URL: <https://surl.li/bzyfsm> (дата звернення: 10.06.2025).
19. Kwosek J. *Scholastyczne inspiracje poetyki Macieja Kazimierza Sarbiewskiego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2020. 258 s. URL: <https://surl.li/wsfmos> (дата звернення: 10.06.2025).
20. Lausberg H. *Handbuch der literarischen Rhetorik: eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. 3. Aufl. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990. 983 p. URL: <https://surl.li/roodwo> (дата звернення: 10.06.2025).
21. Lupus P. *Rutilius. De figuris sententiarum et elocutionis. Liber II*. URL: <https://surl.li/qxzlmw> (дата звернення: 10.06.2025).
22. Mack P. *Renaissance argument: Valla and Agricola in the traditions of rhetoric and dialectic*. Leiden: Brill, 1993. 300 p. URL: <https://surl.li/vlqrxg> (дата звернення: 10.06.2025).
23. Maryks R. A. *The Jesuit Order as a Synagogue of Jews*. Leiden: Brill, 2010. 372 p. URL: <https://surl.li/jcnjus> (дата звернення: 10.06.2025).
24. Nadolski B. *Życie i działalność naukowa uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna: studium z dziejów odrodzenia na Pomorzu*. Toruń: TNT, 1961. 286 s.
25. Papczyński S. *Scripta Collectanea: editio critica* / Sanctus Stanislaus Papczyński; edidit Casimirus Krzyżanowski, MIC. Warszawa: PROMIC; Stockbridge (MA): Marian Heritage, 2022. 1270 c.
26. Papczyński S. *Scripta Collectanea: editio critica* / Sanctus Stanislaus Papczyński; edidit Casimirus Krzyżanowski, MIC; introductions transl. Marina Batiuk. Warszawa: PROMIC; Stockbridge (MA) : Marian Heritage, 2022. 1266 c.
27. Quintilian. *Institutio oratoria*. Book IX. URL: <https://surl.li/dzacjd> (дата звернення: 10.06.2025).
28. Quintilian. *Institutio oratoria*. Book IX, ch. 3, § 81 / ed. H. E. Butler. URL: <https://surl.li/zcgwot> (дата звернення: 11.06.2025).
29. *Rhetorica ad Herennium*. Book IV. URL: <https://surl.li/khlfdp> (дата звернення: 10.06.2025).
30. *Rhetoric to Alexander*. Ch. XXVI–XXVIII. URL: <https://surl.li/lfqbn> (дата звернення: 10.06.2025).
31. Soares C. *De arte rhetorica libri tres: ex Aristotele, Cicerone & Quintiliano praecipue deprompti*. Paris, 1576. URL: https://archive.org/details/bub_gb_-5-MxqbKExsC/page/n89/mode/2up (дата звернення: 10.06.2025).
32. Tasi R. ‘Se emberi, se Angyali nyelvel ki nem mondhatni’: a populáris barokk prédikáció retorikája mint a nyelv elégtelenségének tapasztalata: дис.... PhD. Debrecen: Debreceni Egyetem, 2007. 153 c. URL: <https://surl.li/lrlttq> (дата звернення: 10.06.2025).
33. *The Jesuit Ratio Studiorum of 1599* / transl. A. P. Farrell. Washington (D.C.): Conference of Major Superiors of Jesuits, 1970. 149 c. URL: <https://surl.li/uwaiky> (дата звернення: 10.06.2025).

Shtefan A. P. SOUNDING AND PROVING CONTRAST: ANTITHESIS VS. ANTITHETON

The article is devoted to re-examining the “double life” of rhetorical contrast – antithesis and antitheton – from antiquity to the Baroque, using Lazar Baranovych’s sermon Noty pięć. Ran Chrystusowych pięć (Chernihiv, 1680) as its case study. The origins of the terms in the Rhetorica ad Herennium and in Quintilian have been investigated: antithesis is defined as a figure of speech (figura verborum), whereas antitheton (contrapositio) is defined as a figure of thought (figura sententiarum). It has been established that Renaissance treatises (Puttenham, Peacham, Soares) consolidated this functional division, which was subsequently adapted to homiletic purposes within Baroque preaching.

Examples of antitheses in Baranovych’s text (“Krol boleści, nie złotem ale bolem...,” “Nie od Zachodu, ale od Wschodu...,” “Różę jeden otworzy...”) have been analysed as acoustic “sparks”: parallelism and alliteration are shown to create an immediate vanitas effect and to organise the sermon’s rhythm. By contrast, antithetóns (“Wiśc Chrystus... skłonił głowę...,” “Róbcie nie pokarm, który ginie...,” “Liśzki mają jamy...”) have been examined as devices that construct arguments ex contrariis, transforming emotional impact into moral imperative – humility instead of pride, the heavenly instead of the temporal.

Methodologically, the study combines formal analysis of rhetorical figures with a pragmatic perspective grounded in the triad docere – delectare – movere. A “3 P Test” (Purpose, Pattern, Persuasiveness) has been proposed, permitting rapid differentiation between a sonic antithesis and a logical antitheton. The mechanism of the “double screw” has been clarified: antithesis captures the listener’s attention, while antitheton “tightens” the logical inference, forming an unbroken progression from emotion to decision.

The terminology has been refined (priority given to the forms contrapositio and antitheton), and the practical value of the ornament–proof dichotomy has been demonstrated for contemporary editors, preachers, and style scholars. It has been shown that this opposition offers an effective tool for fine-tuning contrast in accordance with specific communicative aims.

Key words: antithesis, antitheton, contrapositio, figures of words, figures of thought, Baroque text, Lazar Baranovych, rhetoric, Noty pięć. Ran Chrystusowych pięć.